

Tonga

**LAO KI HE KAU TOKETA, KAU NGAUE
KI HE NIFO MO E KAU NGAUE KI HE
MO'UI 2021**

Lao Fika 9 'o e 2021

LAO KI HE KAU TOKETA, KAU NGAUE KI HE NIFO MO E KAU NGAUE KI HE MO'UI 2021

Fokotu'utu'u 'o e Ngaahi Kupu

Kupu

KONGA I - TALATEU	7
1 Hingoa nounou mo e kamata ngaue'aki.....	7
2 'Uhinga'i lea	8
3 Taumu'a 'o e Lao.....	10
KONGA II – POATE 'O E KAU TOKETA, KAU NGAUE KI HE NIFO MO E KAU NGAUE KI HE MO'UI	11
4 Fokotu'u 'o e Poate 'o e Kau Toketa, Kau Ngaue ki he Nifo mo e Kau Ngaue ki he Mo'ui	11
5 Kau Memipa 'o e Poate	11
6 Ngaahi fatongia 'o e Poate.....	12
7 Ngaahi Mafai 'o e Poate	13
8 Ngaahi Founa Ngaue 'a e Poate.....	13
9 Sila	13
10 Failesisita	14
11 Fokotu'u 'o e Ngaahi Komiti	14
12 Vahe'i 'e he Poate.....	14
13 Toe vakai'i 'o e ngaahi tu'utu'uni 'a e Failesisita	14
14 Malu'i mei ha mo'ua fakalao.....	14
KONGA III – LESISITA MO E NGAahi TOHI FAKAMO'ONI KE NGAUE MA'AE, KAU TOKETA, KAU NGAUE KI HE NIFO MO E KAU NGAUE KI HE MO'UI	15
POATE KE TAUHI HA LESISITA	15

15	Lesisita	15
16	Kakano 'o e ngaahi lesisita.....	15
17	Fakaha atu	16
18	Tohi fakamo'oni.....	16

**FAKANGATANGATA 'O E NGAUE MO E NGAahi POTO TAAU 'OKU
FIEMA'U** 16

19	Kuo pau ke fakamahino 'e he Poate 'a e fakangatangata 'o e ngaue	16
20	Kuo pau ke fokotu'u 'e he Poate 'a e ngaahi poto taau, ako mo e taukei 'oku fiema'u ki he lesisita	17
21	Kuo pau ke fealea'aki 'a e Poate	17
22	Kuo pau ke pulusi 'e he Poate 'a e fakamatala fekau'aki mo e fakangatangata 'o e ngaue mo e ngaahi poto taau 'oku fiema'u	18

**LESISITA 'O E KAU TOKETA, KAU NGAUE KI HE NIFO MO E KAU
NGAUE KI HE MO'UI** 18

23	Tu'unga taau ke lesisita.....	18
24	Ola 'o e lesisita.....	19
25	Tu'unga taau ke lesisita.....	19
26	Totongi tohi.....	20
27	Tohi Fakamo'oni ke Ngaue Fakata'u.....	20

FA'AHINGA 'O E LESISITA 21

28	Lesisita Fakaangaanga.....	21
29	Lesisita fakataimi	21

FAKAFO'OU 'O E TOHI FAKAMO'ONI KE NGAUE FAKATA'U 21

30	Ngaahi tu'utu'uni ki hono fakafo'ou 'o e lesisita.....	21
31	Fakamatala fakata'u 'oku fiema'u ki hono fakafo'ou 'o e tohi fakamo'oni ke ngaue	22
32	Fakafo'ou 'o e totongi lesisita	23

TO'O MEI HE LESISITA 23

33	To'o mei he ngaahi lesisita.....	23
----	----------------------------------	----

HOKOHOKO ATU 'A E FAKALAKALAKA FAKANGAUE 24

34	'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he Poate 'a e hokohoko atu 'a e fakalalakaka fakangaue	24
----	--	----

**KONGA IV – NGAahi TU'UNGA, NGAahi TU'UTU'UNI MO E
NGAahi FAKAHINOHINO** 25

35	'E ngofua ke fa'u 'e he Poate ha ngaahi tu'unga	25
36	'E ngofua ke fa'u pe tali 'e he Poate 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fakahinohino.....	26
37	Femahino'aki fekau'aki mo e ngaahi tu'unga, ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fakahinohino	26

38	Ngaue 'aki 'o e ngaahi tu'unga, tu'utu'uni mo e ngaahi fakahinohino 'i ha ngaahi fakatonutonu.....	26
----	--	----

KONGA V- NGAABI LAUNGA MO E NGAABI FAKATONUTONU FAKATAUTEA

NGAABI LAUNGA **26**

39	Fakahoko 'o e ngaahi launga	26
40	Founga ngaue 'i hono ma'u ha launga.....	27
41	Ngaue ki he ngaahi launga.....	27

FAKAHOKO 'O E FAKA'EKE'EKE **28**

42	Fakahoko 'o ha faka'eke'eke	28
43	Mafai ke fekau'i ha kau fakamo'oni ki he faka'eke'eke	28
44	Mafai ke 'omai ha ngaahi tohi ngaue ki he faka'eke'eke	28
45	Ngaahi launga fakalahi	29
46	Tukuange 'o e fakamatala fekau'aki mo e faka'eke'eke	29
47	Fakamo'oni 'o e tohi ngaue	30
48	Fakafounga 'o e taha launga.....	30
49	Ke fakavavevave 'a e ngaahi faka'eke'eke.....	30
50	Ngaahi launga 'e ni'ihiki 'ikai ke fakamaau'i.....	31
51	Ngaahi ola 'o e anga kovi	31
52	Ta'efe'unga.....	32
53	To'o mei he lesisita 'i tu'a 'i Tonga.....	32
54	Ola 'o e tu'utu'uni 'a e Poate.....	33
55	Tatau 'o e tu'utu'uni	33
56	Toe vakai'i 'o e ngaahi tu'utu'uni 'a e Poate.....	34
57	Ola 'o e to'o mei he lesisita pe fakamalooloo'i fakataimi	34
58	Fakafoki 'o e ngaahi tohi fakamo'oni lesisita.....	34
59	Fakafoki 'o ha hingoa ki he lesisita	35

KONGA VI – NGAABI ME'A KEHEKEHE **35**

60	Ngaue 'oku tokanga'i.....	35
61	Fakahoko ha fakamatala loi pe kaka.....	35
62	Hia mo e Tautea.....	35
63	Ngaahi faka'ilo	36
64	Ha'ihai 'o e Kalauni	36
65	Ngaahi Tu'utu'uni.....	36
66	Ngaahi Fakahaofi mo e Fakapekia.....	37

TEPILE I **38**

NGAABI NGAUE KI HE MO'UI **38**

LAO KI HE KAU TOKETA, KAU NGAUE KI HE NIFO MO E KAU NGAUE KI HE MO'UI 2021

Lao Fika 9 'o e 2021

**KO E LAO KE FOKOTU'U 'A E POATE 'A E KAU TOKETA, KAU
NGAUE KI HE NIFO MO E KAU NGAUE KI HE MO'UI; KE TU'UTU'UNI
'A E LESISITA 'O E, MO HONO FOAKI 'O E NGA AHI TOHI
FAKAMO'ONI KI HE KAU TOKETA, KAU NGAUE KI HE NIFO, MO E
KAU NGAUE KI HE MO'UI; KE TU'UTU'UNIHE MO'UI; KE
TU'UTU'UNI KI HE NGA AHI TU'UNGA FAKANGAUE MA'AE KAU
TOKETA, KAU NGAUE KI HE NIFO MO E MO'UI, KO HONO
FAKAHOKO 'O E NGA AHI LAUNGA MO HONO FAKAHOKO 'O E
NGA AHI FAKATONUTONU FAKATAUTEA; MO E NGA AHI
KAVEINGA FEKAU'AKI MO E NGA AHI ME'A KO IA**

I assent,
TUPOU VI,
'Aho 28 'o 'Okatopa 2021.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e
Pule'anga 'o pehe:

KONGA I - TALATEU

1 Hingoa nounou mo e kamata ngaue'aki

- (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ki he Kau Toketa, Kau Ngaue ki he Nifo mo e Kau
Ngaue ki he Mo'ui 2021.

- (2) Kuo pau ke kamata ngaue'aki 'a e Lao ni 'i ha 'aho 'e fanongonongo 'e he Kapineti pea pulusi 'i ha fanongonongo 'i he Kasete.

2 'UHINGA'I LEA

'I he Lao ni, tuku kehe ka fiema'u ha 'uhinga kehe 'i hono tu'unga –

"tu'uaki" 'oku 'uhinga ki ha tu'uaki kuo —

- (a) pulusi 'i ha nusipepa, makasini pe ha pulusi kehe;
- (b) tu'u 'i ha tohi 'ave takai, henipila, posita pe ha fanongonongo kehe;
- (c) tala ngutu pe 'aki ha founa 'i he 'ata pe ongo;
- (d) fakahoko 'o ngaue'aki ha founa fetu'utaki faka'elekitulonika pe 'oku faka'aonga'i 'a hono fakahoko fakatekinolosia 'o e fakamatala, kau ai ha tu'uaki kuo 'i he 'initaneti; pe
- (e) fakahoko 'i ha founa kehe;

"ngaue ki he mo'ui" 'oku 'uhinga ki ha ngaue ki he mo'ui 'a ia 'oku ha 'i he Tepile I;

"taha ngaue ki he mo'ui" 'oku 'uhinga ki ha taha kuo lesisita totonu ko ha taha pehe 'i ha ngaue pe ki he mo'ui 'i he Lao ni;

"tohi fakamo'oni ke ngaue fakata'u" 'oku 'uhinga ki ha tohi fakamo'oni ke ngaue 'a ia kuo foaki 'i he kupu 27 'o e Lao ni;

"Poate" 'oku 'uhinga ki he Poate 'a e Kau Ngaue Fakafaito'o, Nifo mo e Mo'ui 'a ia kuo fokotu'u 'i he kupu 4;

"ngaue" 'oku 'uhinga ki ha me'a 'oku fakahoko pe 'ikai fakahoko;

"taha ngaue ki he nifo" 'oku 'uhinga ki ha taha kuo lesisita totonu ko ha toketa nifo, taha ngaue ki he nifo, taha ngaue ki he nifo loi, taha fakama'a nifo, pe tokoni tu'u tafa'aki 'i he sea nifo 'i he Lao ni;

"faito'o" 'oku 'uhinga ki ha koloa 'oku lau ko ha faito'o fakaesino 'i he Lao ki he Ngaahi Koloa Faito'o (Vahe 12.16);

"Kosilio Vakai 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui" 'oku 'uhinga ki he Kosilio Vakai 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui kuo fokotu'u 'i he Konga II 'o e Lao ki he Vakai'i 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui (Vahe 12.04);

"taha 'oku 'ikai ko ha toketa" 'oku 'uhinga ki ha taha 'a ia 'oku 'ikai ke lesista pe kuo taau ke lesisita 'i he Lao ni;

"toketa" 'oku 'uhinga ki ha taha kuo lesisita totonu ko ha toketa pe 'ofisa mo'ui 'i he Lao ni;

"Minisita" 'oku 'uhinga ki he Minisita Mo'ui;

"ngaahi faito'o kona mo e ngaahi me'a kona fakae'atamai" 'oku tatau mo ia 'oku faka'uhinga'i 'i he Lao ki he Ngaahi Koloa Faito'o (Vahe 12.16);

“tu‘utu‘uni fakatoketa” kuo pau ke ne ma‘u ‘a e ‘uhinga tatau ko ia ‘i he Lao ki he Ngaahi Koloa Faito‘o (Vahe 12.16);

“anga ta‘etaau fakapolofesinale” felave‘i mo ha taha ngaue ki he nifo, toketa pe taha ngaue ki he mo‘ui ‘oku ‘uhinga ki he –

- (a) ‘ulungaanga ta‘efakapolofesinale ‘a ia ‘oku tatau ki he angafai ‘oku ma‘ulalo ‘aupito ‘i he tu‘unga ‘e ala fiema‘u fakapotopoto mei ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo‘ui ‘oku ne ma‘u ha tu‘unga fakaako pe taukei tatau;
- (b) ‘ulungaanga ta‘efakapolofesinale ‘o laka hake ‘i he tu‘o taha, ‘a ia ‘i hono fakakaukau‘i fakataha, ‘oku tatau ki he ‘ulungaanga ‘a ia ‘oku ma‘ulalo ‘aupito ‘i he tu‘unga ‘e ala fiema‘u fakapotopoto mei ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo e taha ngaue ki he mo‘ui ‘oku ne ma‘u ha tu‘unga fakaako pe taukei tatau; pe
- (c) ‘ulungaanga, tatau pe ‘oku hoko ‘o fekau‘aki mo hono fakahoko ‘o e ngaue ‘a e toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo‘ui pe ‘ikai, ‘a ia ‘oku ‘ikai faitatau mo e taau mo fe‘unga ‘a e toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo‘ui ke ma‘u leisisita ‘i he ngaue;

“lesisita” ‘oku ‘uhinga ki he lesisita ‘o e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo‘ui ‘a ia ‘oku tauhi ‘e he Poate ‘i he kupu 15 ‘o e Lao ni;

“Failesisita” ‘oku ‘uhinga ki he taha kuo fokotu‘u ‘i he kupu 10 ‘o e Lao ni;

“fakangatangata ‘o e ngaue” ‘oku ‘uhinga ki he ngaahi ngaue ki he mo‘ui (health services) ‘a ia ‘oku hoko ko ha konga ‘o ha ngaue ki he mo‘ui (health profession) pea ‘a ia ‘oku fakamatala‘i ‘i he kupu 19 ‘o e Lao ni;

“ulungaanga ta‘efakapolofesinale” ‘oku ‘uhinga ki ha ‘ulungaanga ta‘efakapolofesinale ‘a ia ‘oku ma‘ulalo ‘aupito ‘i he tu‘unga ‘e ala fiema‘u fakapotopoto mei ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo‘ui ‘e he kaunga toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo‘ui, pea ‘oku kau ki ai hono –

- (a) maumau‘i ‘o e Lao ni ‘e he toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo‘ui, tatau pe kuo faka‘ilo ‘a e toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo‘ui, pe kuo fakahalaia‘i, ki ha hia ‘o felave‘i mo e maumau lao pe ‘ikai;
- (b) maumau‘i ‘e he toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo‘ui ha –
 - (i) tu‘unga ‘a ia na‘e makatu‘unga ai ‘a e lesisita ‘o e toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo‘ui; pe
 - (ii) ngaue kuo fakahoko ‘e he toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo‘ui ki he Poate;
- (c) fakahalaia‘i ‘o e toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo‘ui ki ha hia ‘i ha Lao ‘e taha, ko hono natula ‘a ia te ne ala uesia

- 'a e tu'unga taau 'o e toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui ke hoko atu 'ene ngaue 'i he'enua ngaue;
- (d) 'oatu ki ha taha ha fa'ahinga 'o e ngaahi ngaue ki he mo'ui 'a ia 'oku totu'a, 'ikai taau pe kehe ange 'oku 'ikai fiema'u fakapotopoto ki he mo'ui lelei 'a e taha ko ia;
- (e) fakaloto'i, pe feinga ke fakaloto'i, 'a e angafai 'o ha taha ngaue ki he mo'ui kuo lesisita 'i ha founa 'a ia 'e ala fakatu'utamaki ki he tokangaekina 'o e taha mahaki;
- (f) tali ha monu'ia ko ha fakaloto'i, totongi pe fakapale ki hono 'ave ha taha ki ha taha fakahoko ngaue ki he mo'ui pe fale'i ki ha taha ke ne ngaue 'aki pe sio ki ha taha fakahoko ngaue ki he mo'ui;
- (g) hono 'oatu pe 'oange ki ha taha ha monu'ia, totongi pe pale koe'uhi ko hono 'ave ha taha ha ki ha taha fakahoko ngaue ki he mo'ui pe fale'i ha taha ke ne ngaue 'aki pe vakai ha taha fakahoko ngaue ki he mo'ui; pe
- (h) 'ave ha taha ki he, pe fale'i ki he taha ko ia ke ne ngaue 'aki pe vakai, ki ha taha fakahoko ngaue ki he mo'ui 'e taha, ngaue ki he mo'ui pe koloa ki he mo'ui kapau 'oku 'i ai ha kaunga fakapa'anga 'a e toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui ke 'oatu 'a e fale'i pe fokotu'u atu ko ia, tukukehe kapau 'e fakaha 'e he toketa 'a e kaunga ko ia ki he taha kimu'a pe 'i he taimi hono 'oatu 'o e fale'i pe fokotu'u; mo e

“fakahoko fatongia fakapolofesinale 'oku ta'efakafiemalie” 'oku 'uhinga ko e 'ilo, taukei, 'ulungaanga pe faitu'utu'uni 'oku ma'u, pe tokanga 'oku ngaue'aki 'e he, toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui 'i hono fakahoko 'o 'enua ngaue 'oku ma'ulalo 'i he tu'unga 'oku fiema'u fakapotopoto mei ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui 'o ha tu'unga fakaako pe taukei tatau.

3 Taumu'a 'o e Lao

- (1) Ko e taumu'a 'o e Lao ni ke fokotu'u ha fokotu'utu'u ngaue pule ma'ae kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui.
- (2) Ko e ngaahi taumu'a 'o e fokotu'utu'u ngaue pule ke –
- (a) tu'utu'uni 'a hono malu'i 'o e kakai 'aki hono fakapapau'i 'a hono lesisita pe 'o e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui 'a ia kuo ako'i fe'unga pea kuo taau ke ngaue'aki 'a e founa 'oku taukei ngaue mo totonu;
- (b) fakaha ki he kakai 'a e tu'unga fakae'ilo, taukei, ngaahi 'ulungaanga mo e angafai fakapolofesinale 'oku fiema'u 'a ia tenau lava ke ma'u mei he kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui;

- (c) malava 'a e liliu fo'ou 'i he fakahoko ngaue 'a e, kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui;
- (d) fokotu'u 'a e ngaahi tu'unga, ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fakahinohino ma'ae kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui;
- (e) tokoni ki hono sivi faka'auliliki 'o e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki mo'ui 'a ia na'e ako 'i muli;
- (f) fokotu'u 'a e ngaahi founa ngaue ki hono fakahoko 'o e ngaahi launga mo e ngaahi fakatonutonu fakatautea;
- (g) fakafaingofua 'a e ma'u faingamalie ke ngaue 'aki 'a e ngaahi ngaue 'okufakahoko 'e he kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui 'o fakatautu ki he lelei fakalukufua 'a e kakai; pea
- (h) tokoni'i ke hokohoko atu 'a hono fakalalakala'i 'a e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui ki ha kau ngaue 'oku anga ngofua, tonu mo tu'uloa.

KONGA II – POATE 'O E KAU TOKETA, KAU NGAUE KI HE NIFO MO E KAU NGAUE KI HE MO'UI

4 Fokotu'u 'o e Poate 'o e Kau Toketa, Kau Ngaue ki he Nifo mo e Kau Ngaue ki he Mo'ui

'Oku fokotu'u 'i heni 'a e Poate 'o e Kau Toketa, Kau Ngaue ki he Nifo mo e Kau Ngaue ki he Mo'ui.

5 Kau Memipa 'o e Poate

- (1) Kuo pau ke kau atu 'a e ni'ihi ko eni ki he Poate –
 - (a) Toketa Pule 'o e Falemahaki (Sea);
 - (b) 'Ofisa Ngaohi Nifo Pule (Tokoni Sea);
 - (c) Toketa Pule ki he Ngaahi Ngaue Fakafaito'o;
 - (d) Toketa Pule ki he Ngaahi Va'a Kitu'a;
 - (e) Palesiteni pe ha fakafofonga mei he Kautaha Nifo 'a Tonga;
 - (f) Palesiteni pe ha fakafofonga mei he Kautaha Toketa 'a Tonga;
 - (g) Palesiteni pe ha fakafofonga mei he Kautaha 'a e Kau Ngaue ki he Mo'ui;
 - (h) Taha ngaue ki he nifo ngaue taautaha kuo fili 'e he Minisita;
 - (i) Toketa ngaue taautaha kuo fili 'e he Minisita;
 - (j) Taha taautaha ngaue ki he mo'ui 'oku ngaue taautaha kuo fili 'e he Minisita; mo e

- (k) Taha 'oku ikai ko ha toketa kuo fili 'e he Minisita.
- (2) 'E ngofua ke fakakau atu 'e he Poate ha taha kehe mei he taimi ki he taimi ke ne fakahoko 'a e fale'i 'i ha me'a 'oku vakai'i 'e he Poate.
- (3) 'I hano fakahoko ha faka'eke'eke 'i he kupu 42, kuo pau ke fakakau atu 'e he Poate ha taha ngaue fakalao ma'olunga ke ne kau 'i he Poate koe'uhi ko hono fakahoko 'o e faka'eke'eke.
- (4) Ko e vaha'a taimi 'o e fokotu'u 'o e –
- (a) Toketa Pule mo e 'Ofisa Ngaohi Nifo Pule pe ha memipa 'o e ngaue fakapule'anga kuo pau ko e vaha'a taimi 'a ia 'oku ne ma'u ai 'a e lakanga kuo fakamahino pau 'i he kupu (1)(a), (1)(b), (1)(c) mo e (1)(d); mo
- (b) ha memipa kuo fili 'i he kupu si'i (1) kuo pau ke ne ma'u lakanga 'i ha vaha'a taimi ko e ta'u 'e ua mei he 'aho na'e fili ai ia pea kuo pau 'e lava pe ke toe fili ia.
- (5) 'E ngofua ke kaniseli 'e he Minisita pe ko e kautaha na'a nau fokotu'u ' 'a e memipa kuo fili, pea 'e ngofua ki he Minisita pe ko e kautaha na'a nau fokotu'u 'a e fili 'o ha taha ke fetongia 'a e memipa ko ia ki he toenga taimi 'o e lakanga 'o e memipa kuo mavahe.
- (6) 'E ngofua ke fakafisi ha memipa kuo fili 'aki hano 'oatu ha fanongonogo 'aho 'e 20 'o ha fakafisi pehe ki he Poate mo e Minisita pe 'e ngofua ke fili 'e he Kautaha ha taha kehe ki he toenga taimi 'o e lakanga 'o e memipa kuo mavahe.
- (7) Kuo pau ke fakahoko 'e he Failesisita 'a e ngaahi fatongia 'o e Sekelitali 'o e Poate.

6 Ngaahi fatongia 'o e Poate

Kuo pau ko e ngaahi fatongia 'eni 'o e Poate –

- (a) fakamafai hono lesisita 'o e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui 'i he Lao ni pea ke ne tauhi 'a e Ngaahi Lesisita;
- (b) vakai'i 'a e ngaahi tohi kole ki he ngaahi tohi fakamo'oni ke ngaue fakata'u;
- (c) toe vakai'i pea faka'ai'ai 'a e taukei 'a e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui;
- (d) fokotu'u 'a e ngaahi tu'unga ki he taukei fakakiliniki mo e angafai totonu ke muimui ki ai 'a e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui;
- (e) fokotu'u 'a e ngaahi tu'unga ki hono ako'i mo fakahinohino 'o e kau ngaue ki he mo'ui;
- (f) fakapapau'i hono tauhi 'o e ngaahi tu'unga fakangaue mo e angafai 'oku fiema'u ke muimui ki ai 'a e kau ngaue ki he mo'ui;

- (g) fale'i 'a e Minisita 'i ha me'a felave'i mo e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui;
- (h) vakai'i hono fakahoko 'o e Lao, ngaahi tu'utu'uni, ngaahi takitala, mo e ngaahi lao 'o e angafai pea fokotu'u atu ha ngaahi liliu pe ngaahi fakalelei, 'a ia 'e ala fiema'u;
- (i) faka'ai'ai 'a e 'ilo 'a e kakai ki he ngaahi fatongia 'o e Poate;
- (j) ngaue ki he ngaahi me'a felave'i mo e ngaahi faka'eke'eke fakatautea mo hono kaniseli, ta'ofi fakataimi, to'o pe fakafoki ha lesisita 'a e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui;
- (k) fokotu'u 'a e ngaahi tu'unga ki he poto taau ma'a e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui;
- (l) fokotu'u 'a e ngaahi tu'unga ki he tu'unga fakangaue 'a e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui;
- (m) fakapapau'i hono tauhi 'o e ngaahi tu'unga fakaungaue mo e angafai 'oku fiema'u mei he kau ngaue ki he mo'ui; mo e
- (n) tauhi 'a e tau'atina 'a e Poate.

7 Ngaahi Mafai 'o e Poate

Kuo pau ke ma'u 'e he Poate 'a e mafai ke ui mo fekau 'a e ma'u fakataha 'a ha taha lolotonga hono fakahoko ha ngaahi launga mo ha ngaahi fakatonotonu fakatautea 'i he Konga V 'o e Lao ni.

8 Ngaahi Founa Ngaue 'a e Poate

- (1) Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Poate 'a e ngaahi founa mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku pule'i 'aki 'ene ngaahi fakataha.
- (2) Kuo pau ke fakataha 'a e Poate 'i hono fiema'u pea kuo pau ke lipooti ki he Kosilio Vakai 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui 'aki hono 'oatu 'o e Miniti 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Poate.
- (3) Kuo pau ke teuteu'i 'e he Poate ha lipooti fakata'u 'o 'ene ngaahi ngaue lolotonga 'a e mahina 'e 12 kimu'a pea kuo pau ke fakahu atu 'a e lipooti ko 'eni ki he Minisita.

9 Sila

Kuo pau ke tauhi 'e he Failesisita 'a e sila 'o e Poate pea kuo pau ke sitapa ia 'e he Failesisita pe ha 'ofisa kehe kuo fakamafai'i totonu 'e he Poate ki he ngaahi tohi ngaue kuo fakamafai ke sila'i 'e he Poate.

10 Failesisita

- (1) 'Oku fokotu'u 'e he Poate 'a e Failesisita 'o fakatatau ki he ngaahi tu'unga mo e makatu'unga kuo tu'utu'uni 'e he Poate.
- (2) Kuo pau ke fakahoko 'e he Failesisita 'a e ngaahi fatongia 'o e Sekelitali 'o e Poate 'i hono fiema'u ke fakahoko 'a e Lao.

11 Fokotu'u 'o e Ngaahi Komiti

'E ngofua ki he Poate, mei he taimi ki he taimi, 'aki ha fanongonongo tohi, ke fokotu'u ha komiti 'e taha pe lahi ange 'o e Poate, pea –

- (a) 'e ngofua ke fakakau atu ki he ngaahi komiti ko ia ha ni'ihii 'a ia 'oku 'ikai ko ha kau memipa 'o e Poate;
- (b) fokotu'u 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue 'o ha komiti pehe pea pule'i 'a e founga ngaue 'a e komiti 'i ha founga 'ai a 'oku ne pehe 'oku taau; pea
- (c) 'e ngofua ke tukuange 'i ha taimi pe, liliu pe toe fa'u 'e he Poate ha komiti kuo ne fokotu'u 'i he Lao ni.

12 Vahe'i 'e he Poate

- (1) Tuku kehe ange 'a e mafai ko eni ke vahe'i, 'e ngofua ke vahe'i 'e he Poate ha taha pe lahi ange 'o hono ngaahi fatongia pe ngaahi mafai 'i he Lao ni ki ha Komiti 'a ia kuo fokotu'u 'i he kupu 11 'o e Lao ni.
- (2) Kuo pau ke fakahoko ha vahe'i 'i he tohi pea fakamahino pau 'a e natula mo e vaha'ataimi 'o e vahe'i.
- (3) 'E ngofua ke fakafoki pe kaniseli 'e he Poate 'i he tohi, ha vahe'i kuo tuku atu 'i he kupu si'i (1).

13 Toe vakai'i 'o e ngaahi tu'utu'uni 'a e Failesisita

'E ngofua ke kole ki he Poate 'e ha taha 'a ia kuo uesia 'e ha tu'utu'uni kuo fakahoko 'e he Failesisita, 'i lotu 'i he 'aho ngaue 'e 20 hili hono fakaha kiate ia 'a e tu'utu'uni, ke toe vakai'i 'a e tu'utu'uni 'a e Failesisita. 'I ha me'a pehe, kuo pau ke fakapapau'i pe fakata'e'aonga'i 'e he Poate 'a e tu'utu'uni.

14 Malu'i mei ha mo'ua fakalao

Kuo pau 'e 'ikai fakahoko ha ngaue fakalao ki he Minisita, Failesisita, Sea pe ha memipa 'o e Poate 'a ia kuo fokotu'u 'i he Lao ni, koe'uhi ko ha ngaue 'a ia na'e fakahoko 'i he lotu ma'a.

KONGA III – LESISITA MO E NGAARI TOHI FAKAMO'ONI KE NGAUE MA'AE, KAU TOKETA, KAU NGAUE KI HE NIFO MO E KAU NGAUE KI HE MO'UI

POATE KE TAUHI HA LESISITA

15 Lesisita

- (1) Koe'uhi ko e ngaahi taumua 'o e Lao ni, kuo pau ke tauhi 'e he Poate ha lesisita 'o e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui 'a ia kuo lesisita 'i he Poate.
- (2) 'E ngofua ke tauhi 'e he Poate 'a e lesisita –
 - (a) 'i he ngaahi konga mavahevahe; pea
 - (b) 'i ha founa faka'elekitulonika.

16 Kakano 'o e ngaahi lesisita

- (1) Ko e fakamatala ke fakahu 'i he lesisita 'o fekau'aki mo e taha taki taha kuo lesisita 'i ai ko e –
 - (a) hingoa 'o e taha ko ia;
 - (b) 'aho fa'ele'i pea ko e tangata pe fefine;
 - (c) ko e fakangatangata 'o e ngaue fekau'aki mo ia kuo lesisita ki ai 'a e toketa, taha ngaue ki he nifo mo e taha ngaue ki he mo'ui;
 - (d) ko e tu'asila fakangaue 'o e taha ko ia 'i Tonga;
 - (e) ngaahi fakaikiiki 'o e ngaahi poto taau 'oku totonu ai ke lesisita 'a e taha ko ia;
 - (f) pe 'oku 'i ai ha tohi fakamo'oni ke ngaue fakata'u 'a e taha ko ia;
 - (g) fika lesisita kuo vahe'i ki he taha ko ia;
 - (h) 'aho 'o e lesisita;
 - (i) ha ngaahi faka'ilonga felave'i mo ha ngaahi poto taau mataotao;
 - (j) ha ngaahi tu'unga pe ha ngaahi fiema'u kehe 'a ia 'oku fakatatau ki ai 'a e lesisita 'a e taha ko ia; mo
 - (k) ha ngaahi fakaikiiki kehe, kapau 'oku 'i ai, 'o hange ko ia 'oku tu'utu'uni 'e he Ngaahi Tu'utu'uni.

17 Fakaha atu

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ha taha ngata pe 'i ha toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui kuo lesisita, te ne –
- (a) fakamatala pe te ne fakaha atu, mahino pe 'aki ha faka'uhinga, 'oku 'i ai 'ene totonu ke ngaue ko ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui kuo lesisita;
 - (b) ngaue'aki ha faka'ilonga, sila, hingoa pe tu'uaki 'oku faka'uhinga ko e taha ko ia ko ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui kuo lesisita; pe
 - (c) ngaue'aki 'a e hingoa pe ha lakanga tatau pe ha fakanounou ke faka'uhinga ko ia ko ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui kuo lesisita.
- (2) Ka 'i ai ha taha te ne maumau'i 'a e kupu ni 'oku ne fakahoko 'a e hia pea kuo pau ke ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha tautea pa'anga 'e 'ikai laka hake 'i he \$10,000 pe ngaue popula ta'u 'e 5 pe fakatou'osi.

18 Tohi fakamo'oni

Ko ha tohi fakamo'oni kuo fakamo'oni hingoa ki ai 'a e Failesisita 'o pehe -

- (a) ko ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui na'e 'ikai ke pehe 'o hange ko ia 'oku kau ki ai;
- (b) ko e hingoa 'o ha taha na'e to'o mei he lesisita;
- (c) ko ha taha na'e fakamaloloo'i fakataimi mei he ngaue ko e toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui; pe
- (d) ko ha tu'unga, 'a ia 'oku ha hono ngaahi fakaikiiki 'i he tohi fakamo'oni, na'e —
 - (i) hilifaki 'i he lesisita 'a ha taha kuo fakamahino'i pehe; pe
 - (ii) fakata'e'aonga'i pe na'e 'ikai ke ngaue'aki,

kuo pau ke tali ia 'e he Poate, Kosilio Vakai 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui mo e ngaahi fakamaau'anga kotoa ko ha fakamo'oni fe'unga 'o hono kakano.

**FAKANGATANGATA 'O E NGAUE MO E NGAHI POTO TAAU 'OKU
FIEMA'U**

19 Kuo pau ke fakamahino 'e he Poate 'a e fakangatangata 'o e ngaue

- (1) Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Poate 'i he ngaahi tu'utu'uni, ke fakamatala 'a e ngaahi ngaue 'a ia 'oku ngaue 'aki ki ai 'a e Lao ni, 'i he ngaahi me'a kau ki he fakangatangata 'o e ngaue 'e taha pe lahi ange.

- (2) 'E ngofua ke fakamatala'i ha fakangatangata 'o e ngaue 'i ha founga 'a ia 'e pehe 'e he Poate 'oku taau, kau ki ai 'o 'ikai ha fakangatangata, ha taha pe lahi ange 'o e ngaahi founga ko eni 'aki ha lave –
- (a) ki ha hingoa pe falukunga lea 'a ia 'oku angamaheni ke mahino'i 'e he ni'ihii 'oku ngaue 'i he sekitoa ki he mo'ui;
 - (b) ki ha va'a 'o e saienisi pe ako;
 - (c) ki he ngaahi ngaue 'a ia 'oku angamaheni ke fakahoko; pe
 - (d) ki he ngaahi mahaki pe fokoutua ke vakai'i, faito'o, pe tokangaekina.

20 Kuo pau ke fokotu'u 'e he Poate 'a e ngaahi poto taau, ako mo e taukei 'oku fiema'u ki he lesisita

- (1) Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Poate, 'i he ngaahi tu'utu'uni, 'a e ngaahi poto taau, ako mo e taukei 'oku fiema'u ki he ngaue taki taha 'a ia 'oku fakamatala'i 'i he kupu 19 'o e Lao ni.
- (2) 'I hono tu'utu'uni 'a e ngaahi poto taau 'oku fiema'u, ako mo e taukei 'i he kupu si'i (1), 'e ngofua ke tu'utu'uni 'e he Poate ha taha pe lahi ange 'o e ngaahi me'a ko eni –
- (a) ha mata'itohi pe tipiloma 'o ha fa'ahinga mei ha ako'anga 'oku tali; tatau pe 'i Tonga pe 'i tu'apule'anga;
 - (b) ko hono fakakakato lelei 'o ha ako pe polokalama 'a ia 'oku fakamafai 'e he Poate ki he Ngaahi Fakamo'oni mo Fakamafai'i Ako Fakafonua 'a Tonga;
 - (c) ha lava 'i ha sivi pe ha sivi kehe kuo fokotu'u 'e he Poate pe 'e ha ma'u mafai kehe kuo fakamafai 'e he Poate;
 - (d) lesisita 'i ha kautaha 'i muli 'oku ne fakahoko 'a e ngaahi fatongia tatau mo ia 'o e Poate; pe
 - (e) taukei 'i hono fakahoko 'o ha fa'ahinga pau 'o e ngaahi ngaue ki he mo'ui, kau ki ai 'a e taukei 'i ha me'a pau pe fa'ahinga ako'anga.

21 Kuo pau ke fealea'aki 'a e Poate

Kimu'a pea fakapapai'i ha tu'utu'uni 'i he kupu 15 pe 16 'o e lao ni, kuo pau ke fealea'aki 'a e Poate fekau'aki mo e tu'utu'uni 'oku fokotu'u atu mo e –

- (a) ni'ihii 'a ia 'oku pehe 'e he Poate tenau lava ke fakafongfa'i 'a e vakai 'a e kau ngaue kau toketa, nifo pe kau ngaue ki he mo'ui, pe ha fa'ahinga 'o e kau ngaue kau toketa, nifo pe kau ngaue ki he mo'ui;
- (b) ngaahi kautaha 'a ia 'oku pehe 'e he Poate 'e uesia 'e he fokotu'u;
- (c) ngaahi kautaha 'oku pehe 'e he Poate 'e uesia hono kau memipa 'e he fokotu'u; mo e

- (d) ngaahi Poate pe Kosilio kehe 'i Tonga 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi fatongia lesisita 'o e kau ngaue 'o tatau mo ia 'o e Poate.

22 Kuo pau ke pulusi 'e he Poate 'a e fakamatala fekau'aki mo e fakangatangata 'o e ngaue mo e ngaahi poto taau 'oku fiema'u

Kuo pau ke fakapapau 'i 'e he Poate 'i ha fanongonongo 'oku 'i ai 'a e liliu fakamuimui taha 'o e ngaahi fakangatangata 'o e ngaue mo e ngaahi poto taau, ako mo e taukei 'oku fiema'u, kuo fakahoko 'i he kupu 19 mo e kupu 20 'o e Lao ni 'oku –

- (a) pulusi 'i he Kasete 'a e Pule'anga Tonga;
 (b) ma'u 'i ha uepsaiti 'a e pule'anga 'i he lea faka-Tonga; pe
 (c) ma'u 'i he 'ofisi 'o e Potungau Mo'ui lolotonga 'a e ngaahi houa ngaue koe'uhi ke lava 'a e kakai 'o vakai ki ai.

LESISITA 'O E KAU TOKETA, KAU NGAUE KI HE NIFO MO E KAU NGAUE KI HE MO'UI

23 Tu'unga taau ke lesisita

- (1) 'E ngofua ke lesisita ha taha 'i he Lao ni kapau –
- (a) 'oku ma'u 'e he taha ko ia 'a e ngaahi poto taau 'oku tali 'e he Poate koe'uhi ko e ngaahi taumu'a 'o e lesisita; pea
 (b) kuo fakakakato lelei 'e he taha ko ia ha –
 (i) vaha'a taimi 'o ha ngaue 'oku tokanga'i 'a ia kuo tu'utu'uni 'e he Poate; pe
 (ii) sivi fakamo'oni ako pe ha sivi kuo tu'utu'uni 'e he Poate ke sivi'i 'a e malava 'a e taha ko ia ke fakahoko 'a e ngaue 'aki 'a e taukei mo e founga malu;
 (c) ko e taha ko ia 'oku taau ke lesisita 'i he kupu 25 'o e Lao ni;
 (d) 'oku 'ikai fakata'e'anga'i 'a e taha ko ia 'i he Lao ni pe 'i ha lao 'e taha 'i ha mafai kehe mei he'ene kole ke lesisita, pe lesisita, 'i he Lao ni;
 (e) 'oku fakakakato 'e he taha ko ia ha ngaahi tu'utu'uni kehe ke lesisita 'a ia kuo fokotu'u 'i he ngaahi tu'unga fakangaue ki he ngaahi ngaue ki he mo'ui;
 (f) 'oku lava 'e he taha ko ia ke fakaha ha fakamo'oni ke fakapapau'i 'aki ia; pea
 (g) kuo totongi 'e he taha ko ia 'a e totongi kuo tu'utu'uni.
- (2) 'E ngofua ke liliu 'e he Poate 'a e tu'unga taau 'oku 'uhinga ki ai 'i he kupu si'i (1)(a) 'i ha me'a 'a ia ko e Poate 'oku ne –

- (a) fokotu'u atu ke fakangatangata 'a e ngaahi ngaue ki he mo'ui 'a ia 'e fakanofua ke fakahoko 'e he taha kole; pea
- (b) fiemalie 'oku totonu 'a e tu'unga taau kuo liliu ki hono –
 - (i) fakahoko 'o e ngaahi ngaue ko ia ki he mo'ui; mo e
 - (ii) malu'i 'o e kakai.

24 Ola 'o e lesisita

Kuo pau ke ma'u 'e ha taha kuo lesisita totonu 'i he Lao ni 'a e totonu ke ne kau 'i he ngaue kapau 'oku ne ma'u ha tohi fakamo'oni ke ngaue fakata'u 'oku lolotonga 'aonga 'i he Lao ni.

25 Tu'unga taau ke lesisita

'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he Poate 'oku 'ikai taau ha taha ke lesisita 'i he Lao ni kapau –

- (a) 'i he vakai 'a e Poate, 'oku 'i ai 'a e fokoutua 'o e taha ko ia 'a ia te ne uesia lahi 'a 'ene malava ke fakahoko 'a e ngaue ki ha tu'unga 'a ia 'e ala hoko ha fakatu'utamaki ki he malu 'a e kakai;
- (b) hili ha vakai ki he lekooti faihia 'a e taha ko ia ki he tu'unga 'oku fekau'aki mo 'ene fakahoko 'a e ngaue, ko e taha ko ia, 'i he vakai 'a e Poate, 'oku 'ikai ko ha taha totonu ke ne fakahoko 'a e ngaue pe 'oku 'ikai 'i he lelei fakalukufua 'a e kakai ke fakahoko 'a e ngaue 'e he taha ko ia;
- (c) ko e taha ko ia na'e lesisita kimu'a 'i ha lao fekau'aki pea lolotonga 'a e vaha'a taimi 'o e lesisita ko ia na'e 'i ai 'a e ngaahi fakatonutonu 'a ia 'oku felave'i mo e ngaahi fakatonutonu 'i he Konga IV 'o e Lao ni, na'e kamata fakahoko ki he taha ko ia ka na'e te'eki aofangatuku;
- (d) 'i he vakai 'a e Poate, 'oku 'ikai fe'unga 'a e taukei 'a e taha ko ia 'i he lea pe kehe ange 'i he fetu'utaki 'i he lea faka-Pilitania pe faka-Tonga ke ne fakahoko 'a e ngaue;
- (e) 'oku lolotonga ta'ofi fakataimi pe kaniseli 'a e lesisita 'a e taha ko ia 'i ha mafai 'e taha 'i ha 'uhinga 'a ia ai 'e lava 'e ha sino faitu'utu'uni ke ta'ofi fakataimi pe kaniseli 'a e lesisita 'a ha toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui 'i Tonga;
- (f) ko e natula, tu'unga, vaha'a taimi mo e fakamuimui taha 'o ha fakahoko 'o ngaue kimu'a 'oku 'ikai fe'unga ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u kuo fakamahino 'i he ngaahi tu'unga 'oku fekau'aki mo e lesisita ko ha toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui;
- (g) 'oku 'ikai lava ke fakakakato 'e he taha ko ia ha fiema'u kehe 'i he ngaahi tu'unga fakapolofesinale ki he ngaue 'o fekau'aki mo e tu'unga taau 'o

ha taha ke lesisita 'i he ngaue pe fakahoko 'a e ngaue'aki 'a ha taukei mo ha founa malu; pe

- (h) 'i he vakai 'a e Poate, ko e taha ko ia 'aki ha 'uhinga kehe –
- (i) 'oku 'ikai ko ha taha fe'unga mo taau ki he lesisita angamaheni 'i he ngaue; pe
- (ii) 'oku 'ikai ke ne lava 'o fakahoko 'a e ngaue 'aki ha taukei mo ha founa malu.

26 Totongi tohi

- (1) Kuo pau ki he toketa kotoa pe, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui, 'i he pe kimu'a 'i he 'aho 31 'o 'Okatopa 'i he ta'u taki taha ke ne totongi ki he Failesisita ha totongi tohi kuo fakapapau 'i 'e he Poate ki he ta'u 'o kamata 'i he 'aho 'uluaki 'o Sanuali ka hoko hili 'a e 'aho kuo tu'utu'uni.
- (2) Kuo pau ke 'oatu 'e he toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui 'a e ngaahi fakaikiiki 'o hono tu'asila ke fakahu 'i he lesisita mo ha ngaahi fakaikiiki kehe pehe 'o hange ko ia 'e ala tu'utu'uni.
- (3) Kapau 'oku 'ikai ke totongi 'e he taha ko ia 'a e totongi 'oku lau ki ai 'i he kupu si'i (1) 'i he pe kimu'a 'i he 'aho kuo tu'utu'uni 'i ha ta'u, kuo pau ke fanongonongo leva 'e he Poate ki he taha ko ia 'aki ha tohi kuo fakatu'asila kiate ia 'i he tu'asila 'oku ha 'i he lesisita 'oku kau ki ai 'o pehe ka 'ikai ke totongi 'a e totongi kimu'a 'i he ngata 'a e 'uluaki 'aho ngaue 'o e ta'u fakatohimahina ka hoko kuo pau ke to'o 'a e hingoa 'o e taha ko ia mei he lesisita 'o kamata 'i he 'aho hono hoko.
- (4) Kapau kuo to'o 'a e hingoa 'o ha toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui mei he lesisita 'i he kupu ni, kuo pau ki he Poate, 'i ha tohi kole pea 'i he'ene fiamalie 'oku 'ulungaanga lelei 'a e taha ko ia, ke ne to e fokotu'u 'a e hingoa 'o e taha ko ia ki he lesisita 'i hano totongi 'o e totongi tohi na'e te'eki ke totongi mo ha totongi toe fakafoki kuo fokotu'u 'e he Poate.

27 Tohi Fakamo'oni ke Ngaue Fakata'u

- (1) Kuo pau ke fokotu'u 'a e vaha'a taimi 'i he tohi fakamo'oni pea kuo pau 'e 'ikai toe laka hake 'i he mahina 'e 12 mei he 'aho na'e foaki ai 'a e tohi fakamo'oni.
- (2) Kuo pau ke fakahaha 'e he toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui 'a e Tohi Fakamo'oni ke Ngaue Fakata'u 'i ha feitu'u 'e lava 'o vakai ki ai 'i honau feitu'u pisini tefito kapau 'oku 'o'ona 'e he toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui ha kiliniki taautaha.

FA'AHINGA 'O E LESISITA

28 Lesisita Fakaangaanga

- (1) Kapau 'e 'ilo 'e he Poate 'oku 'ikai ma'u 'ehe taha 'oku kole lesisita 'a e poto taau mo e taukei kakato ke lesisita ka 'oku ngalingali ke ma'u 'a e poto taau mo e taukei kakato ke lesisita 'e ngofua ke ne foaki ki he taha kole ha lesisita fakaangaanga, 'o fakatatau ki he ngaahi tu'unga 'e ngofua ke tu'utu'uni 'e he Poate.
- (2) Hili hono tali 'e he Poate ha tohi kole ki ha lesisita 'a ha toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui, kuo pau ke totong kakato 'e he taha ko ia 'a e totongi kuo tu'utu'uni, kimu'a pea foaki atu 'a e tohi fakamo'oni 'o e lesisita 'i he Tepile III.
- (3) Kuo pau ke lau kuo lesisita 'i he Lao ni ha taha 'oku ne ma'u 'a e Tohi Fakamo'oni 'o e Lesisita 'o a'u ki he 'aho 'a ia 'e ngofua ke fokotu'u 'e he Poate.
- (4) Kuo pau 'e 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e 2 'a e vaha'a taimi 'o ha lesista fakaangaanga.
- (5) 'E ngofua ki he Poate, 'i ha taimi pe kimu'a 'i he 'aho kuo fakahaa'i pe kuo fokotu'u, ke ne fakata'e'aonga 'i ha tohi fakamo'oni 'o e lesisita fakaangaanga.
- (6) 'I hano fakata'e'aonga 'i 'o ha tohi fakamo'oni 'o ha lesisita fakaangaanga, kuo pau 'e 'ikai toe lau 'oku lesisita 'a e taha ma'u tohi fakamo'oni ko ia.

29 Lesisita fakataimi

- (1) 'E ngofua ke lesisita 'e he Failesisita, 'o fakatatau ki ha fakangofua 'e he sea 'o e Poate, ha kau toketa, kau toketa nifo mo ha kau ngaue ki he mo'ui 'a ia kuo lesisita pehe 'i ha ma'u mafai kehe pea mo ha Tohi Fakamo'oni 'o e Lesisita Fakataimi, 'o a'u ki he mahina 'e 3.
- (2) Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Poate 'a e totongi 'e totongi ki ha lesisita fakataimi pehe.

FAKAFO'OU 'O E TOHI FAKAMO'ONI KE NGAUE FAKATA'U

30 Ngaahi tu'utu'uni ki hono fakafu'ou 'o e lesisita

- (1) 'E ngofua ke kole ki he Poate 'e ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo e taha ngaue ki he mo'ui ke fakafu'ou 'a 'enua lesisita.

- (2) Kuo pau ke fakahoko 'a e tohi kole 'a ha taha ngaue ki hono fakafou 'o e lesisita 'o 'ikai toe tomui ange 'i he 'uluaki 'aho ngaue 'o e ta'u fakatohimahina hoko hili 'a e taimi ke fakafou ai 'a e lesisita 'a e taha ngaue.
- (3) Kuo pau ko e tohi kole ke fakahoko 'i he foomu kuo fakangofua 'e he Poate; pea ke 'oatu fakataha mo e –
 - (a) totongi kuo tu'utu'uni;
 - (b) fakamatala fakata'u kuo tu'utu'uni 'i he kupu 31 'o e Lao ni; mo
 - (c) ha fakamatala kehe 'e tu'utu'uni 'aki ha 'uhinga fakapotopoto 'e he Poate.

31 Fakamatala fakata'u 'oku fiema'u ki hono fakafou 'o e tohi fakamo'oni ke ngaue

- (1) Kuo pau ko e tohi kole ke fakafou ha tohi fakamo'oni ke ngaue kuo pau ke fakakau ki ai pe 'oatu fakataha mo ha fakamatala 'oku kau ki ai 'a e ngaahi me'a ko 'eni —
 - (a) ha tohi fakaha 'a e taha kole 'oku —
 - (i) ko e taha kole 'oku 'ikai ke 'i ai ha fokoutua fakae'atamai pe fakaesino 'e ala uesia ai 'a e malava 'a e taha kole ke ngaue ke fakahoko e ngaue 'i ha founa malu;
 - (ii) kuo fakakakato 'e he taha kole 'a e fakamuimui taha 'o e ngaahi fiema'u fakangaue kuo fokotu'u 'i he tu'unga kuo tu'utu'uni ki he toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui;
 - (iii) kuo fakakakato 'e he taha kole 'a e fakalalakaka fakangaue hokohoko atu na'e fiema'u ke fakahoko 'e he taha kole lolotonga 'o e vaha'a taimi ngaue kimu'a 'a e taha kole; pea
 - (iv) kuo sivi'i 'e he taha kole 'a kinautolu pe 'o fakatatau ki he ngaahi tu'unga fakangaue 'oku taau pea 'oku ne tui kuo nau a'usia 'a e ngaahi tu'unga pe kuo nau fakahoko 'a e ngaahi ngaue ke fakalalakaka 'enau 'ilo pe ngaahi taukei ke fakapapau'i 'oku nau fakakakato 'a e ngaahi tu'unga; mo e
 - (b) ngaahi fakaikiiki 'o ha liliu 'i he lekooti faihia 'a e taha kole 'a ia na'e hoko lolotonga 'a e vaha'a taimi kimu'a 'i he lesisita 'a e taha kole;
 - (c) kapau na'e fakafoki pe fakangatangata 'a e totonu 'a e taha kole ke ngaue 'i he falemahaki pea ko ha toe fale ngaue 'oku fakahoko ai 'a e ngaahi ngaue ki he mo'ui lolotonga 'a e vaha'a taimi kimu'a 'i he lesisita koe'uhi ko e 'ulungaanga, fakahoko fatongia fakapolofesinale pe mo'ui lelei 'a e taha kole, ngaahi fakaikiiki 'o e fakafoki pe fakangatangata 'o e totonu ko ia ke ngaue;
 - (d) ngaahi fakaikiiki 'o ha launga kuo fakahoko felave'i mo ha taha kole ki ha mafai lesisita pe ki ha sino 'e taha 'oku 'i ai honau ngaahi fatongia

felave'i ki he ngaahi ngaue fakapolofesinale 'oku fakahoko 'e he kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui pe ko hono pule'i 'o e tu'utu'uni 'o e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui; mo

- (e) ha toe fakamatala 'e ala fiema'u 'e he ngaahi tu'unga fakapolofesinale kuo tali.
- (2) Ko e ngaahi fakamatala fakata'u 'e ala fakahoko ki ai ha 'aotita 'ikai ke tuhu'i pau ke to e vakai'i 'a e fakamo'oni 'a ia 'oku fakatefito ai –
- (a) 'e ngofua ke tu'utu'uni 'e he Poate 'a e ngaahi ngaahi founa 'e fiema'u ke fakatonutonu mai 'aki 'a e toketa, taha ngaue ki he nifo mo e taha ngaue ki he mo'ui ki he ngaahi fiema'u 'i he fakamatala fakata'u kimu'a 'i hono foaki 'o e fakafo'ou ki he tohi fakamo'oni ke ngaue fakata'u.
- (b) ko e ngaahi tu'utu'uni ko ia 'i he palakalafi (a) kuo pau ke fakahoko 'i he vave taha ke fakasi'isi'i 'a e toloi 'i he fakafo'ou 'o e tohi fakamo'oni ke ngaue.

32 Fakafou 'o e totongi lesisita

- (1) Kuo pau ki he toketa, taha ngaue ki he nifo mo e taha ngaue ki he mo'ui, 'i he pe kimu'a 'i he 'aho 31 'o 'Okatopa 'i he ta'u taki taha (ko e 'aho ia 'oku ui 'i he kupu ni ko e "'aho kuo tu'utu'uni") ke ne totongi ki he Failesisita ha totongi tohi kuo fakapapau'i 'e he Poate ki he ta'u 'o kamata 'i he 'aho 'uluaki 'o Sanuali ka hoko hili 'a e 'aho kuo tu'utu'uni.
- (2) Kapau 'oku 'ikai ke totongi 'e he taha ko ia 'a e totongi 'oku lau ki ai 'i he kupu si'i (1) 'i he pe kimu'a 'i he 'aho kuo tu'utu'uni 'i ha ta'u, kuo pau ke fanongonongo leva 'e he Poate ki he taha ko ia 'aki ha tohi kuo fakatu'asila kiate ia 'i he tu'asila 'oku ha 'i he lesisita 'oku kau ki ai 'o pehe ka 'ikai ke totongi 'a e totongi kimu'a 'i he ngata 'a e 'uluaki 'aho ngaue 'o e ta'u fakatohimahina ka hoko kuo pau ke to'o 'a e hingoa 'o e taha ko ia mei he lesisita 'o kamata 'i he 'aho hono hoko.
- (3) Kapau kuo to'o 'a e hingoa 'o ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo e taha ngaue ki he mo'ui mei he lesisita 'i he kupu ni, kuo pau ki he Poate, 'i ha tohi kole pea ka 'oku ne fiemalie 'oku 'ulungaanga lelei 'a e taha ko ia, ke ne to e fokotu'u 'a e hingoa 'o e taha ko ia ki he lesisita 'i hano totongi 'o e totongi tohi na'e te'eki ke totongi mo ha totongi toe fakafoki kuo fokotu'u 'e he Poate.

TO'O MEI HE LESISITA

33 To'o mei he ngaahi lesisita

- (1) Hili ha faka'eke'eke, 'o hange ko ia kuo fokotu'u 'i he Konga V 'o e Lao ni, 'e ngofua ke tu'utu'uni 'e he Poate ke to'o mei he lesisita totonu 'a e hingoa mo e

ngaahi fakaikiiki kehe 'o ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui kuo lesisita kapau –

- (a) ko e taha ko ia kuo halaia ki ha hia 'i he Lao ni pe ko ha Lao kehe 'oku felave'i mo e faito'o konatapu;
 - (b) kuo ma'u 'a e lesisita 'a e taha ko ia 'aki 'a e kaka pe loi;
 - (c) ko e poto taau na'e makatu'unga ai hono foaki 'o e lesisita kuo to'o pe kaniseli 'e he ma'u mafai 'a ia na'a ne foaki;
 - (d) ko e taha ko ia 'oku halaia ki he 'ulungaanga ta'efakapolofesinale 'oku ta'efakafiemalie pe anga ta'etaau fakapolofesinale 'a ia, hili 'a e faka'eke'eke 'a e Poate, 'oku ha mai 'a e 'ikai fe'unga ke hoko 'a e taha ko ia ko ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo e taha ngaue ki he mo'ui; pe
 - (e) kuo to'o 'a e hingoa 'o e taha ko ia mei ha lesisita 'i ha mafai 'e taha koe'uhi kuo halaia ki he 'ulunganga fakapolofesinale ta'efakafiemalie pe anga ta'etaau fakapolofesinale.
- (2) 'E ngofua ki he Poate ke ta'ofi fakataimi ha lesisita 'a ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui kuo lesisita 'oku fakatatali ha ngaahi fakatotolo mo e faka'eke'eke fakatautea 'o ia.

HOKOHOKO ATU 'A E FAKALAKALAKA FAKANGAUE

34 'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he Poate 'a e hokohoko atu 'a e fakalalakaka fakangaue

- (1) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he Poate 'a e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui 'a ia kuo ma'u 'enau ngaahi tohi fakamo'oni ke ngaue ke kau ki he fakalalakaka fakangaue hokohoko atu 'a ia kuo tu'utu'uni 'e he Poate ke fakapapu'i 'oku tauhi 'e he kau toketa, kau ngaue ki he nifo pe kau ngaue ki he mo'ui 'a 'enau taukei ke ngaue 'i loto 'i he fakangatangata 'o e ngaue 'a ia kuo nau lesisita ki ai.
- (2) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he ha fakalalakaka fakangaue hokohoko atu kehekehe ki he ngaahi fakangatangata kehekehe 'o e ngaue.
- (3) 'O 'ikai ha fakangatangata, ko e ngaahi tu'utu'uni ki he fakalalakaka fakapolofesinale hokohoko atu kuo tu'utu'uni 'e he Poate 'e ala fiema'u 'a e toketa, taha ngaue ki he nifo mo e taha ngaue ki he mo'ui ke –
 - (a) ava 'i ha sivi fakamo'oni ako pe ha ngaahi sivi pe fakatou'osi;
 - (b) fakakakato ha polokalama ako ngaue;
 - (c) kau ki ha polokalama ako fakahinohino;
 - (d) kau ki he ngaahi founa kuo tali ki he vakai'i fakaekaungau 'e he ngaahi memipa kehe;

- (e) kau ki he 'atita faka-faito'o (kau ki ai, koe'uhi ko e taumu'a ko ia ke fakaha 'a e ngaahi lekooti faka-faito'o, 'o 'ikai fakaha hingoa 'i hano fiema'u); mo e
 - (f) fakahoko mo ha taha ngaue ma'olunga kuo fakamafai 'e he Poate 'i ha vaha'a taimi pe ko ha ngaahi houa pau ha fakataha fakatupulekina fakakaukau 'o ha tokolahi mo ha fa'ahinga founa pau ke tokoni 'i 'a e toketa, taha ngaue ki he nifo mo e taha ngaue ki he mo'ui ke fa'a fakakaukau ki he'ene fakahoko ngaue pea ke ne 'ilo'i 'a e ngaahi faingamalie ke fakalalakaka ai 'ene fakahoko ngaue.
- (4) Kimu'a pea fakapapau'i ha tu'utu'uni 'i he kupu si'i (1) 'o e kupu ni, kuo pau kuo fealea'aki 'a e Poate fekau'aki mo e tu'utu'uni 'oku fokotu'u atu mo e –
- (a) ni'ihii 'a ia 'oku pehe 'e he Poate tenau lava ke fakafofonga'i 'a e vakai 'a e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui, pe ha fa'ahinga 'o e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui;
 - (b) ngaahi kautaha 'a ia 'oku pehe 'e he Poate 'e uesia 'e he fokotu'u;
 - (c) ngaahi kautaha 'oku pehe 'e he Poate 'e uesia hono kau memipa 'e he fokotu'u; mo e
 - (d) ngaahi Poate kehe pe Kosilio Vakai 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui 'i Tonga 'a ia 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi fatongia lesisita 'o e kau ngaue 'o tatau mo ia 'o e Poate.

KONGA IV – NGA AHI TU'UNGA, NGA AHI TU'UTU'UNI MO E NGA AHI FAKAHINOHINO

35 'E ngofua ke fa'u 'e he Poate ha ngaahi tu'unga

'E ngofua ke fa'u 'e he Poate ha ngaahi tu'unga fekau'aki mo e ngaahi me'a ko 'eni —

- (a) ngaahi me'a fekau'aki mo e lekooti faihia 'o e taha kole ke lesisita 'i ha ngaue, mo e kau toketa, kau toketa nifo pe kau ngaue ki he mo'ui 'a ia kuo lesisita 'e he Poate, kau ki ai, 'a e ngaahi me'a ke vakai ki ai 'i hono fakapapau'i pe 'oku 'i ai ha fekau'aki 'a e lekooti faihia 'a e taha ko ia ki hono fakahoko 'o e ngaue pe 'ikai;
- (b) ngaahi fiema'u ki he fakalalakaka fakangaue hokohoko atu ma'a kau toketa, kau toketa nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui 'a ia kuo lesisita;
- (c) ngaahi fiema'u ki he taukei 'i he lea faka-Pilitania mo e/pe lea faka-Tonga 'a ia 'e fiema'u ki ha taha kole ke fe'unga ke lesisita;
- (d) ngaahi fiema'u felave'i mo e natula, lahi, vaha'a taimi mo e fakamuimui 'o ha fakahoko 'o e ngaue kimu'a 'e he kau kole ke lesisita 'i he ngaue;
- (e) mo'ui lelei fakaesino mo e fakae'atamai 'a e —

- (i) kau kole ke lesisita 'i he ngaue; mo e
- (ii) kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui; mo
- (f) ha toe me'a 'oku 'aonga ki he taau 'a kinautolu 'e lesisita 'i he ngaue pe ko e fe'unga 'a kinautolu ke fakahoko 'a e ngaue 'aki 'a e taukei mo e founa malu.

36 'E ngofua ke fa'u pe tali 'e he Poate 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fakahinohino

'E ngofua ke fa'u pea pe tali 'e he Poate 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fakahinohino –

- (a) ke tu'utu'uni 'a e takitala ki he kau toketa, kau ngaue ki he nifo pe kau ngaue ki he mo'ui 'a ia kuo ne lesisita; pea
- (b) fekau'aki mo ha to e me'a 'e 'aonga ki hono fakahoko hono ngaahi fatongia.

37 Femahino'aki fekau'aki mo e ngaahi tu'unga, ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fakahinohino

Kapau 'e fa'u 'e he Poate ha tu'unga ki he lesisita pe ko ha tu'utu'uni pe fakahinohino, kuo pau ke ne fakapapu'i 'oku fakahoko ha ngaahi fepotalano'aki lahi fekau'aki mo hono kakano koe'uhi ke 'ilo 'a e kau toketa, kau 'ofisa mo'ui mo e kau toketa nifo ki honau ngaahi fatongia 'o fakatatau ki he Lao.

38 Ngaue 'aki 'o e ngaahi tu'unga, tu'utu'uni mo e ngaahi fakahinohino 'i ha ngaahi fakatonutonu

'E tali ke ngaue 'aki ko ha fakamo'oni 'o e totonu 'o e angafai fakapolofesinale pe ngaue 'i he ngaue ki he mo'ui ha tu'unga 'i ha ngaahi fakatonutonu 'i he Lao ni ha tu'unga ki he lesisita kuo tali ki ha toketa, toketa nifo pe taha ngaue ki he mo'ui, pe ko ha tu'utu'uni pe fakahinohino kuo tali 'e he Poate.

KONGA V- NGAABI LAUNGA MO E NGAABI FAKATONUTONU FAKATAUTEA

NGAABI LAUNGA

39 Fakahoko 'o e ngaahi launga

'E ngofua ke fakahoko 'e ha taha ha launga 'i he tohinima ki he Failesisita fekau'aki mo ha toketa, toketa nifo pe taha ngaue ki he mo'ui kuo lesisita 'a ia –

- (a) kuo halaia 'i Tonga pe ko ha feitu'u kehe ki he hia 'oku felave'i mo e kaka, faito'o konatapu pe ta'efaitotonu;
- (b) kuo halaia ki he anga ta'etaau fakapolofesinale;
- (c) 'oku 'ikai ke ne ma'u 'a e tu'unga fakaesino mo fakae'atamai fe'unga ke hokohoko atu 'ene ngaue ko ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui; pe
- (d) 'oku 'ikai ke 'ulunganga lelei.

40 Founa ngaue 'i hono ma'u ha launga

- (1) Kuo pau 'ave 'e he Failesisita ha launga pe ki he Poate.
- (2) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he Poate ke tuku atu 'e he taha launga ha toe ngaahi fakaikiiki fekau'aki mo e launga pea 'e ngofua ke ne fakahoko ha ngaahi faka'eke'eke kimu'a fekau'aki mo e launga 'i he me'a 'oku ne pehe 'oku taau.
- (3) Kuo pau ke fakaha 'e he Poate ki he kau toketa, kau toketa nifo pe kau ngaue ki he mo'ui 'a ia 'oku fakahoko ki ai 'a e launga 'a e ngaahi fakaikiiki 'o e launga pea fakaafe'i 'a e taha ko ia ke ne fakahoko, 'i loto 'i he taimi ko ia 'e fakamahino 'e he Poate 'i he fanongonongo, 'a e ngaahi fakamatala ki he Poate 'o fekau'aki mo e launga 'o fakatatau ki he'ene pehe oku taau.
- (4) 'Oku fiema'u 'a e Poate ke ne vakai ki ha ngaahi fakamatala kuo fakahoko ki a 'i loto 'i he taimi kuo fakamahino pau 'i he'ene fanongonongo.

41 Ngaue ki he ngaahi launga

- (1) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'a e Poate 'i ha taimi pe fekau'aki mo ha launga ke –
 - (a) ngaue ki he launga 'i ha fakataha 'a e Poate;
 - (b) fakahoko ha ngaahi faka'eke'eke 'o e launga;
 - (c) fakafisi ke ngaue ki ai; pe
 - (d) 'ikai tali 'a e launga.
- (2) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he Poate ke fokotu'u atu foki 'e he launga, pe 'i he fuofua taimi pe, ha ngaahi fehu'i fekau'aki mo e toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki mo'ui pe 'oku ngaue 'i he tu'unga taukei kuo tu'utu'uni pe 'ikai pe 'oku uesia 'a e tu'unga pe malava ke ngaue 'a e toketa, taha ngaue ki he nifo pe mo'ui 'i ha founa malu koe'uhi ko ha fokoutua fakae'atamai pe fakaesino.
- (3) 'E ngofua ke fakahoko 'e he Poate hano toe vakai 'i 'o e taukei pe mo'ui lelei 'a e taha ngaue 'i ha me'a pehe, ko e ha pe me'a 'e hoko.

FAKAHOKO 'O E FAKA'EKE'EKE

42 Fakahoko 'o ha faka'eke'eke

Kapau 'oku tu'utu'uni 'a e Poate ke fakahoko ha faka'eke'eke 'o ha launga –

- (a) kuo pau ki he Poate, 'i he'ene fakahoko 'a e faka'eke'eke, ke ne fakahoko ia 'o hange ha hopo 'oku 'ata ki ai 'a e kakai tuku kehe kapau te ne tu'utu'uni ha founga kehe;
- (b) 'e 'oange ha faingamalie ki he toko taha na'e launga'i ke taukapo 'iate ia pe pe 'aki ha fakafofonga lao pe ha taha fale'i kehe;
- (c) 'oku 'ikai ha'isia 'a e Poate ke ne muimui ki he ngaahi lao 'o e fakamo'oni, ka 'e ngofua ke ne ma'u mai ha fakamatala 'i ha fa'ahinga me'a 'i ha founga 'a ia te ne pehe 'oku taau; pea
- (d) ko e Sea 'o e Poate 'e sea 'i he faka'eke'eke.

43 Mafai ke fekau'i ha kau fakamo'oni ki he faka'eke'eke

- (1) 'E ngofua ki he sea 'o e Poate ke ne fekau ha taha ke ha 'i ha faka'eke'eke 'e fakahoko 'e he Poate, ke 'oatu ha fakamo'oni pea ke ne 'oatu ha ngaahi tohi ngaue 'a ia 'oku 'uhinga ki ai 'i he tohi fekau.
- (2) 'E ngofua ke tali 'e he Poate ha fakamo'oni kuo fuakava'i pea ke ne fekau ha taha 'oku ha 'i he faka'eke'eke ke 'oatu ha fakamo'oni kuo fuakava'i.
- (3) Kuo pau ki ha toko taha kuo tufa ki ai ha tohi fekau 'i he 'ikai ha 'uhinga fakapotopoto ke li'aki ai ke ne ha'u 'o hange ko e fekau 'a e tohi fekau.
- (4) Kuo pau 'e 'ikai ha taha 'oku ne ha 'i ha faka'eke'eke ke 'oatu ha fakamo'oni, 'o 'ikai ha 'uhinga fakapotopoto te ne ta'etali ha fehu'i pe 'atu ha tohi ngaue 'oku fekau ke ne 'oatu.
- (5) Ka 'i ai ha taha 'oku 'ikai ke ne fai pau ki he kupu ni 'oku ne fai ha hia.

44 Mafai ke 'omai ha ngaahi tohi ngaue ki he faka'eke'eke

- (1) 'E ngofua ki he Sea 'o e Poate, 'i he fanongonongo tohi, ke ne fekau ki ha taha ke ne ha'u ki ha memipa 'o e Poate, 'i ha taimi mo ha feitu'u kuo fakamahino pau 'i he fanongonongo pea ke ne 'oatu ha ngaahi tohi ngaue kuo fakamahino pau 'i he fanongonongo.
- (2) Ka 'i ai ha taha 'oku 'ikai ke ne fai pau ki he kupu ni 'oku ne fakahoko ha hia.
- (3) 'E ngofua ki he Poate ke ne tali mo fakahu, ko ha fakamo'oni 'i ha faka'eke'eke –

- (a) 'a e tu'utu'uni mo e ngaahi mo'oni kuo ma'u 'a ha fakamaau'anga (sivile pe hia) pe ha fakamaau'anga fakapotungaue na'e fakahoko 'i loto pe 'i tu'a 'i Tonga;
- (b) 'a e tu'utu'uni pe ngaahi mo'oni kuo ma'u 'e ha sula 'o ha fakamaau'anga pehe;
- (c) ha tohi fakamo'oni 'o e fakahalaia 'i 'o ha taha; pe
- (d) ha tatau 'o e fakamatala fakamo'oni 'a e kau fakamo'oni na'e fakahoko 'i he fakamaau'anga pe fakamaau'anga fakapotungaue ko ia, 'a ia kuo fakamo'oni 'i totonu 'e he failesisita pe kalake 'o e fakamaau'anga pe fakamaau'anga fakapotungaue ko ia,

Kapau 'oku pehe 'e he Poate 'oku kau lelei 'a e tu'utu'uni, ngaahi mo'oni kuo ma'u, tu'utu'uni 'a e kau sula, tohi fakamo'oni pe fakamatala fakamo'oni ko ia ki he fakatonutonu.

45 Ngaahi launga fakalahi

- (1) 'E ngofua ki he Poate 'i ha faka'eke'eke ke ngaue ki ha launga 'e taha pe lahi ange fekau'aki mo ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui.
- (2) Kapau, lolotonga ha faka'eke'eke pehe, 'e ha ki he Poate, 'o felave'i mo ha me'a kuo 'ohake, na'e malava ke fakahoko ha toe launga'i kehe 'o e toketa, 'ofisa mo'ui, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui ko ia –
 - (a) pe 'e fetongi 'aki pe 'e fakalahi atu ki he launga kuo fakahoko pe 'ikai; pea
 - (b) pe na'e fakahoko 'e he taha launga tatau pe 'ikai,
'e ngofua ke lau 'e he Poate na'e tuku atu ki ai 'a e launga kehe ko ia pea 'e ngofua ke ne ngaue ki ai 'i he faka'eke'eke tatau.
- (3) Kapau 'e lau kuo tuku atu ha launga kehe ki he Poate 'i he kupu si'i (2) 'e ngofua ke fakahoko ha ngaue ki he launga ko ia hili ha toloi 'a ia, 'i he fakakaukau 'a e Poate, 'oku totonu mo taau 'i he ngaahi tukunga ko ia.

46 Tukuange 'o e fakamatala fekau'aki mo e faka'eke'eke

- (1) 'E ngofua ki he sea 'i ha faka'eke'eke kuo fakahoko 'e he Poate, 'i ha fokotu'u pe 'a e Sea, pe 'i ha kole 'a e taha launga, toketa, taha ngaue ki he nifo mo e taha ngaue ki he mo'ui 'oku fekau'aki mo ia, pe ha taha kehe, kapau 'oku pehe'oku taau 'i he tukunga pe 'o e fakatonutonu ko ia, ke ne fekau kuo pau koe kotoa 'o e ngaahi me'a ko 'eni —
 - (a) hingoa mo e tu'asila 'o ha taha fakamo'oni;
 - (b) hingoa mo e tu'asila 'o ha taha launga;

- (c) hingoa mo e tu'asila 'o ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui;
- (d) ha fakamo'oni kuo fakamahino pau; mo e
- (e) kakano 'o ha launga,
'e 'ikai ke pulusi, tuku kehe 'i ha paaki 'oku taumu'a tefito pe ki hono ngaue 'aki 'e he kau memipa 'o e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui pe ngaahi ngaue fakalao.
- (2) 'E ngofua ke fakatonutonu pe fakata'e'aonga'i 'e he sea ha fekau 'i he kupu si'i (1) 'i ha taimi pe.
- (3) 'E ngofua ke 'oatu ha fekau 'i he kupu si'i (1) kimu'a pe lolotonga ha faka'eke'eke, ka kuo pau 'e 'ikai ke 'oatu ia kimu'a 'i he faka'eke'eke kae'oua kuo 'oatu ha fanongonongo ki he –
- (a) ki he taha launga na'a ne kole 'a e fekau;
- (b) ki he taha launga, toketa, 'ofisa mo'ui, mo e taha ngaue ki he nifo 'oku fekau'aki mo ia, 'i he'ene totonu; mo
- (c) ha ni'ihiki kehe 'e pehe 'e he Sea 'oku taau,
fekau'aki mo e taimi mo e feitu'u kuo fokotu'u 'e he sea ki hono vakai'i 'o e kole.
- (4) Ka 'i ai ha taha te ne maumau'i ha fekau kuo 'oatu 'i he kupu ni, ta'e 'i ai ha 'uhinga fakapotopoto, 'oku ne fakahoko ha hia.

47 Fakamo'oni 'o e tohi ngaue

Ko e tohi ngaue kotoa pe 'oku fiema'u ke fakamo'oni 'e he Poate 'e lava ke fakamo'oni'i fe'unga ia kapau kuo fakamo'oni hingoa ki ai 'a e Sea 'o e Poate pe ha memipa 'o e Poate kuo fakamafai'i 'e he Sea ke fakahoko ia 'o 'ikai 'ai ki ai 'a e sila 'o e Poate.

48 Fakafofonga 'o e taha launga

'I ha faka'eke'eke, 'e ngofua ki ha 'ofisa 'o e Potungau Mo'ui kuo fokotu'u 'e he 'Ofisa Pule Ngaue ki he Mo'ui, 'i he loto ki ai 'a e taha launga, ke ne fakafofonga'i 'a e taha launga.

49 Ke fakavavevave 'a e ngaahi faka'eke'eke

- (1) Ko e fatongia ia 'o e Poate ke fakahoko 'a e ngaahi faka'eke'eke 'i he Lao ni pea ke tu'utu'uni 'a e ola 'o e ngaahi faka'eke'eke ko ia 'i he vave taha 'oku malava fakapotopoto.
- (2) 'O 'ikai uesia 'a e fakalukufua 'o e kupu si'i (1), 'e ngofua ke toloi pe faka 'e he Poate ha faka'eke'eke 'oku ne fakahoko 'i he'ene pehe 'oku taau.

50 Ngaahi launga 'e ni'ihī 'ikai ke fakamaau'i

- (1) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'a e Poate ke 'oua 'e fakahoko ha faka'eke'eke, pe 'i ha taimi pe ke fakangata ha faka'eke'eke kapau —
 - (a) 'oku 'ikai fai pau 'a e taha launga ki ha tu'utu'uni kuo fakaho 'e he Poate; pe
 - (b) ko e taha na'e fakahoko ai 'a e launga kuo ngata 'a 'ene ngaue ko toketā, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui.
- (2) Kuo pau 'e 'ikai ke fakahoko pe hoko atu ha faka'eke'eke pe tangi 'e he Poate' pe Kosilio Vakai 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui kapau kuo pekia 'a e toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui.

51 Ngaahi ola 'o e anga kovi

- (1) 'E ngofua ki he Poate, kapau 'oku ne fiemalie kuo fakamo'oni'i 'a e kakano 'o ha launga fekau'aki mo ha toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui, ke ne fakahoko ha taha pe lahi ange 'o e ngaahi me'a ko 'eni —
 - (a) fakatokanga ki he pe valoki'i 'a e taha ko ia;
 - (b) tu'utu'uni ke kumi 'e he taha ko ia ha faito'o fakasino pe fakae'atamai pe ha fale'i;
 - (c) tu'utu'uni ke hilifaki ha ngaahi tu'unga, kau ki he ngaue fakafaito'o, nifo pe fekau'aki mo e mo'ui 'a e taha ko ia, 'i he'ene pehe 'e taau, ki hono lesisita 'o e taha ko ia;
 - (d) tu'utu'uni ke to'o ha mafai 'o e taha ko ia ke ne fakahoko ha tu'utu'uni fakatoketa kau ki he ngaue'aki 'a e ngaahi faito'o kona mo ha ngaahi me'a kona faka'atamai;
 - (e) tu'utu'uni ke fakakakato 'e he taha ko ia 'a e ngaahi polokalama ako 'a ia kuo fakamahino pau 'e he Poate;
 - (f) tu'utu'uni ke lipooti 'e he taha ko ia 'ene ngaue ko e toketa, taha ngaue ki he nifo mo e taha ngaue ki he mo'ui 'i he ngaahi taimi, 'i he founda pea ki he ni'ihī kuo fakamahin pau 'e he Poate;
 - (g) hilifaki ha tautea pa'anga 'e 'ikai laka hake 'i he \$2,000;
 - (h) tu'utu'uni ke to'o fakataimi 'a e lesisita 'a e taha ko ia 'i ha vaha'a taimi 'e 'ikai laka hake 'i he mahina 'e 12 'a ia 'e pehe 'e he Poate 'oku taau; pe
 - (i) tu'utu'uni ke to'o 'a e hingoa 'o e taha ko ia mei he lesisita.
- (2) Kapau 'oku to'o fakataimi 'a e lesisita 'o ha toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui 'i he kupu ni, kuo pau ke tohi'i 'e he Failesisita 'i he lesisita 'a e to'o fakataimi ko ia mo e 'aho mo hono 'uhinga.
- (3) Kuo pau 'e 'ikai ke to'o fakataimi 'e he Poate ha lesisita 'o ha toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui pe to'o ha hingoa 'o ha toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui mei he lesisita koe'uhi ko ha'ane fkaahoko

ha hia kapau, hili hono fakakaukau'i 'a e natula 'o e hia pe 'ataakai na'e hoko ai, pea 'oku pehe 'e he Poate 'oku 'ikai ke hoko ai 'a e taha ko ia ke ta'efe'unga koe'uhi ko e lelei fakalukufua 'a e kakai ke hono lesisita ia ko ha toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui.

52 Ta'efe'unga

- (1) Neongo ha tu'utu'uni kehe 'a e Lao ni, kapau 'oku fiemalie 'a e Poate 'oku 'i ai ha taha kole lesisita 'i he Lao ni pe ha toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui 'oku, koe'uhi ko ha ta'e'aonga ha konga 'o hono sino, lavea pe puke, 'o tatau pe ko e fakaeatamai pe fakaesino, ta'efe'unga ke ne hoko atu 'a e ngaue fakafaito'o, nifo pe mo'ui, kuo pau ki he Poate ke ne —
 - (a) fakafisi ke lesisita 'a e hingoa 'o e taha kole ko ia 'i he lesisita;
 - (b) tu'utu'uni ke to'o 'a e hingoa 'o e taha ko ia mei he lesisita 'oku kau ki ai; pe
 - (c) tu'utu'uni ke malolo fakataimi 'a e taha ko ia mei he'ene ngaue ko ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo e taha ngaue ki he mo'ui 'i ha vaha'a taimi 'o hange ko ia 'e fakamahino pau.
- (2) Koe'uhi ko e ngaahi taumu'a 'o e kupu si'i (1) 'e ngofua ki he Poate ke ne —
 - (a) tu'utu'uni ke sivi'i e taha kole lesisita, ko ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui 'e ha toketa 'a ia 'e fakamahino pau 'e he Poate; mo
 - (b) fakahoko ha faka'eke'eke 'e pehe 'e he Poate 'oku taau.
- (3) Ko ha 'ikai ke sivi pe fakafisi ha taha kuo tu'utu'uni 'e he Poate ke sivi 'o fakatatau ki ha tu'utu'uni kuo fakahoko 'e he Poate 'i he kupu si'i (2)(a) 'e ala lau ia 'e he Poate ko ha fakamo'oni 'oku ta'efe'unga 'a e taha ko ia, koe'uhi ko ha ta'e'aonga ha konga hono sino, lavea pe puke, fakae'atamai pe fakaesino, ke fakahoko 'a e ngaue fakafaito'o, nifo pe mo'ui.
- (4) 'Oku 'ikai uesia 'e ha me'a 'i he kupu si'i (1) 'a e ngaahi mafai 'o e Poate 'i ha tu'utu'uni kehe 'a e Lao ni ke ne ta'etali ha kole lesisita 'i he Lao ni pe ke to'o 'a e hingoa 'o ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo e taha ngaue ki he mo'ui mei he lesisita pe ke fakamalolo fakataimi ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo e taha ngaue ki he mo'ui mei he ngaue.

53 To'o mei he lesisita 'i tu'a 'i Tonga

Ka 'i ai ha toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui, lolotonga 'oku lesisita ia 'i he Lao ni kuo —

- (a) to'o ia mei he lesisita; pe
- (b) malolo fakataimi mei he ngaue,

ko ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo e taha ngaue ki he mo'ui koe'uhi ko e anga ta'etaau fakapolofesinale, 'i ha feitu'u 'i tu'a 'i Tonga, 'e ngofua ke tu'utu'uni 'e he Poate ke to'o 'a e hingoa 'o e toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui mei he lesisita pe ke malolo fakataimi 'a e toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui ko ia mei he ngaue fakafaito'o, nifo pe mo'ua ki ha vaha'a taimi 'e 'ikai laka hake 'i he mahina 'e 12, 'i hono tu'u 'e tu'utu'uni 'e he Poate.

54 Ola 'o e tu'utu'uni 'a e Poate

- (1) Kuo pau 'e kamata ngaue'aki ha tu'utu'uni kuo fakahoko 'e he Poate 'i he kupu 51 hili ha mahina 'e taha mei he 'aho 'oku tufa fakafaituitui ai 'a e tu'utu'uni ki he toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui, pe 'oku 'ave 'i he meili lesisita 'e he Failesisita ki he toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui 'i he tu'asila 'oku ha 'i he lesisita.
- (2) Kapau 'i loto 'i he vaha'a taimi ko ia 'e tohi kole 'a e toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui ki he Kosilio Vakai 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui, ki hano vakai'i 'a e tu'utu'uni 'a e Poate 'i he kupu 4 'o e Lao ki he Vakai'i 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui (Vahe 12.04), kuo pau 'e 'ikai ke ngaue'aki 'a e tu'utu'uni kae'oua kuo kakato 'a e ngaahi ngaue vakai'i.

55 Tatau 'o e tu'utu'uni

- (1) Kapau, 'i he kupu 51, 'oku tu'utu'uni 'e he Poate ke fakahoko ha tu'utu'uni 'o fekau'aki mo ha taha pe 'oku ne tu'utu'uni ke fakatokanga'i pe valoki'i ha taha, kuo pau ki he Poate, 'i loto 'i ha mahina 'e taha mei he'ene fakahoko 'a e tu'utu'uni, ke ne 'oatu ki he taha ko ia, mo ha taha pe na'a ne fakahoko ha launga 'a ia na'e tupu ai hono fakahoko 'o e tu'utu'uni (order) pe tu'utu'uni (decision) pea mo ha ni'ihiki kehe 'i he'ene pehe 'e taau, ha tatau 'o e fakamatala 'o 'ene tu'utu'uni.
- (2) Kapau 'e fakahoko 'e he Poate ha tu'utu'uni 'o fekau'aki mo ha taha 'i ha tu'utu'uni 'a e Lao ni, kehe ange mei he kupu 51, 'e ngofua ke kole 'a e toko taha ko ia 'i he tohi ke 'oatu 'e he Poate kiate ia ha tatau 'o e tu'utu'uni.
- (3) Kuo pau ke fakahoko ha kole pehe 'i loto 'i he 'aho 'e 60 hili 'a e tu'utu'uni 'oku kau ki ai.
- (4) Kuo pau ke 'oatu 'e he Poate ha tatau 'o e tu'utu'uni 'i loto 'i he mahina 'e taha mei hono ma'u 'o ha kole pehe.
- (5) Kuo pau ki ha tatau 'o ha tu'utu'uni ke –
 - (a) ha ai 'a e ngaahi mo'oni kuo ma'u 'i he ngaahi tefito'i fehu'i 'o e mo'oni'i me'a;
 - (b) lave ki ha fakamo'oni pe ha me'a kehe 'a ia na'e makatu'unga ai 'a e ngaahi mo'oni kuo ma'u; pea

- (c) 'oatu 'a e ngaahi 'uhinga ki he tu'utu'uni.

56 Toe vakai'i 'o e ngaahi tu'utu'uni 'a e Poate

- (1) Ko ha taha 'oku mamahi —
- (a) 'i ha tu'utu'uni kuo fai 'i he kupu 51 pe 'i he Lao ni; pe
- (b) 'i ha ta'etali pe 'ikai lesisita 'o e taha ko ia ko ha toketa, taha ngaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui,
- 'e ngofua, 'o 'ikai ke tomui ange 'i he mahina 'e taha hili hono tufa pe 'oatu ki ai ha fanongonongo 'o e tu'utu'uni 'o fakatatau ki he kupu 32, pe 'ikai ke tomui ange 'i he mahina 'e tolu hili hono fakahu atu 'o e kole lesisita, ke ne kole ki he Kosilio Vakai 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui ke toe vakai'i.
- (2) Ko ha toe vakai'i pehe 'e fakahoko 'i natula 'o ha hopo fo'ou 'a ia 'e ngofua ke 'oatu ai ha fakamo'oni fo'ou.
- (3) 'E ngofua ke fakahoko 'e he Kosilio Vakai 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui ha tu'utu'uni ko ia 'oku ne pehe 'oku taau.
- (4) 'Oku 'ikai ke ngaue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni ke malava ai 'e ha taha kole lesisita talitali pe ha taha ma'u tohi fakamo'oni lesisita talitali 'a ia kuo fakata'e'aonga'i ke kole 'aki hono toe vakai'i 'o ha ta'etali pe kaniseli 'o e tohi fakamo'oni lesisita talitali ko ia.

57 Ola 'o e to'o mei he lesisita pe fakamalooloo'i fakataimi

- (1) Kapau kuo to'o 'a e hingoa 'o ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui mei he lesisita 'i he Lao ni, pea kae'oua ke fakafoki ki ai 'a e hingoa 'o e taha ko ia, kuo pau 'e lau 'oku 'ikai ke lesisita 'a e taha ko ia 'i he Lao ni.
- (2) Kapau kuo fakamalooloo'i fakataimi ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui mei he ngaue ko e toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui 'i he Lao ni, kuo pau ke fakahu 'a e mo'oni ko ia 'e he Failesisita mo e 'aho mo hono tupu'anga.

58 Fakafoki 'o e ngaahi tohi fakamo'oni lesisita

- (1) Ka 'i ai ha taha kuo to'o hono hingoa mei he lesisita, pe na'e fakamalooloo'i fakataimi mei he ngaue ko e toketa, tahangaue ki he nifo pe taha ngaue ki he mo'ui pe kuo fakata'e'aonga'i 'ene tohi fakamo'oni lesisita talitali, fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Lao ni, kuo pau 'i loto 'i he 'aho 'e 14 mei he 'aho hono ma'u 'o e fanongonongo 'o e to'o pe fakamalooloo'i fakataimi pe kaniseli ko ia ke ne fakafoki ki he Poate ha tohi fakamo'oni 'o e lesisita pe lesisita talitali 'a ia na'e foaki kiate ia 'i he Lao ni.

- (2) Ka 'i ai ha taha 'a ia, 'o 'ikai ha 'uhinga fakapotopoto, kuo ne maumau 'i 'a e kupu ni 'oku ne fakahoko ha hia 'i he Lao ni pea 'e 'e ala mo'ua 'o ka halaia ki ha tautea pa'anga 'e 'ikai laka hake 'i he \$200.

59 Fakafoki 'o ha hingoa ki he lesisita

- (1) Kapau kuo to'o 'a e hingoa 'o ha taha mei he lesisita), pe kuo fakamaloloo 'i fakataimi ha taha mei he ngaue fakatoketa, nifo pe mo'ui, kuo pau 'e 'ikai ke fakafoki 'a e hingoa 'o e taha ko ia ki he lesisita, pea kuo pau 'e 'ikai ke fakangata 'a hono fakamaloloo 'i fakataimi 'o e taha ko ia kimu'a 'i he vaha'a taimi na'e fakahoko ai 'a e fakamaloloo 'i fakataimi, tuku kehe 'i ha tu'utu'uni 'e he Poate pe 'i ha tu'utu'uni 'a e Kosilio Vakai 'o e Kau Ngaue ki he Mo'ui pe 'i ha tu'utu'uni 'a ha fakamaau'anga ma'u mafai fe'unga.
- (2) 'E ngofua ki he Poate, kapau te ne fakakaukau 'oku taau 'i ha me'a pe, ke ne fekau ki he Failesisita, ta'etotongi pe 'i hano totongi ha totongi, 'a ia 'e 'ikai laka hake 'i he totongi lesisita lolotonga 'o hange ko ia 'e fekau 'e he Poate, ke fakafoki ki he lesisita ha hingoa kuo to'o mei ai pea kuo pau ke fakafoki 'a e hingoa ko ia 'e he Failesisita 'o fakatatau ki ai.

KONGA VI – NGAahi ME'A KEHEKEHE

60 Ngaue 'oku tokanga'i

Kuo pau 'e 'ikai ta'ofi 'e ha me'a 'i he Lao ni ha taha mei he'ene kau 'i he ngaue fakafaito'o pe nifo 'oku tokanga'i ngata 'i he me'a pe ko ia 'oku fiema'u ko ha konga 'o ha ako fakafaito'o pe nifo fakakiliniki ka kuo pau ke fakatatau 'a e ngaue ko ia ki ha ngaahi tu'unga kehe 'a ia 'e ngofua ke tu'utu'uni 'i he ngaahi tu'utu'uni.

61 Fakahoko ha fakamatala loi pe kaka

Ka 'i ai ha taha, 'i ha kole ke lesisita 'i he Lao ni, te ne fakahoko pe te ne 'oatu ha fakamatala, tohi fakamo'oni pe ha fakamatala fuakava loi pe kaka, 'i he lea pe tohi, pea ko ha taha 'oku ne tokoni'i ia 'i he 'ilo'ilo 'oku ne fakahoko ha hia pea kuo pau 'e ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha tautea pa'anga 'e 'ikai laka hake 'i he \$5,000 pe nofo popula ki ha vaha'a taimi 'e 'ikai laka hake 'i he mahina 'e 12 pe fakatou'osi.

62 Hia mo e Tautea

Ka 'i ai ha taha 'oku ne maumau 'i pe 'ikai fai pau ki ha tu'utu'uni 'o e Lao ni pe ha tu'utu'uni kuo fa'u 'i he Lao ni 'oku ne fakahoko ha hia, pea kuo pau 'i ha'ane halaia, kapau 'oku 'ikai tu'utu'uni ha tautea kehe, ke ne mo'ua ki ha tautea pa'anga 'oku 'ikai laka hake 'i he \$10,000 pe nofo popula 'i ha vaha'a taimi 'e 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e 5 pe fakatou'osi; pea kapau ko ha hia 'oku hokohoko, ki ha tautea pa'anga 'e 'ikai

laka hake 'i he \$1000 ki he 'aho taki taha pe kongā 'aho 'a ia na'e lolotonga hokohoko ai 'a e hia.

63 Ngaahi faka'ilo

- (1) 'E ngofua ke fakahoko ha ngaahi faka'ilo 'o ha hia 'i he Lao ni –
 - (a) 'e he pe ma'ae 'Ateni Seniale; pe
 - (b) 'e ha memipa 'o e kau polisi.
- (2) Ko ha taha 'oku 'uhinga ki ai 'i he kupusi'i (1)(b), pe ko ha fakafofonga lao pe 'ikai, 'e ngofua ke ne fakahoko, kamata pe fakahoko ha faka'ilo, fakamatala, launga pe ha ngaahi fakatonutonu kehe 'i he Lao ni, 'o fakatatau ki ha ngaahi tu'utu'uni 'e fakahoko 'e he 'Ateni Seniale.

64 Ha'iha'i 'o e Kalauni

'Oku ha'iha'i 'e he Lao ni 'a e Kalauni

65 Ngaahi Tu'utu'uni

'E ngofua ki he Minisita, 'i he loto ki ai 'a e Kapineta, pea hili ha fealea'aki mo e Poate ke ne fa'u ha ngaahi tu'utu'uni 'o tu'utu'uni ki he ngaahi me'a 'oku fiema'u pe 'aonga ke fakahoko koe'uhi ko hono fakahoko pe ke ngaue 'a e Lao ni pea, tautau tefito, ki he ngaahi taumu'a ko 'eni —

- (a) tu'utu'uni 'a e ngaahi fatongia 'o e Failesisita;
- (b) tu'utu'uni 'a e ngaahi totongi ke totongi 'i he Lao mo e ngaahi tu'utu'uni;
- (c) tu'utu'uni ha ngaahi lao 'o e angafai ma'a e kau toketa, kau ngaue ki he nifo mo e kau ngaue ki he mo'ui;
- (d) tu'utu'uni 'a e ngaahi tu'unga taau ki hono lesisita ko ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui;
- (e) tu'utu'uni 'a e founa 'o ha sivi ke fakahoko 'e he Poate 'o fekau'aki mo e lesisita 'o e kau toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui
- (f) tu'utu'uni 'a e ngaahi makatu'unga 'e ngofua ke to'o fakataimi ai 'a e lesisita;
- (g) tu'utu'uni 'a e ngaahi founa ke muimui ki ai 'i hono fakahoko 'o e ngaahi faka'eke'eke fakatautea;
- (h) tu'utu'uni 'a e ngaahi tu'utu'uni fakalalakaka fakangaue hokohoko atu ke lesisita ko ha toketa, taha ngaue ki he nifo mo ha taha ngaue ki he mo'ui, 'i hono fokotu'u atu 'e he Poate;
- (i) tu'utu'uni 'a e ngaue mo e ngaahi founa ke fakalahi 'a e 'ilo 'a e kakai; mo

- (j) tu'utu'uni 'a e ngaue mo e ngaahi founa ki he ngaahi ngaue 'a e Poate mo e ngaahi palani patiseti.

66 Ngaahi Fakahaofi mo e Fakapekia

- (1) 'Oku fakapekia 'i heni 'a e Lao ki he Ngaue Fakafaito'o mo e Nifo (Vahe 12.09).
- (2) Ko e ni'ihiki kotoa pe 'a ia 'i he kamata'anga 'o e Lao ni, 'oku lesisita 'i he Lao ki he Kau Toketa, Kau Ngaue ki he Nifo mo e Kau ngaue ki he Mo'ui (Vahe 12.09) kuo pau ke lau kuo nau lesisita 'i he Lao ni.

Na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho **24** 'o 'Aokosi 2021

TEPILE I**NGAAHI NGAUE KI HE MO'UI****Konga 1 - Ngaahi Ngaue Fakafaito'o**

- (a) Taha ngaue ki he fanongo
- (b) Taha ngaue ki he fakafuofua 'o e ma'u me'atokoni
- (c) Taha ngaue ki he sino
- (d) Taha ngaue felave'i mo e ngaahi ngaue'anga
- (e) Taha ngaue ki he lea
- (f) Kau Saienisi 'i he Fale Sivi Fakafaito'o
- (g) Kau Ngaue Fakatekinikale 'i he Fale Sivi Fakafaito'o
- (h) Taha Ngaue ki he Hulu Fakafaito'o
- (i) Taha ngaue ki he va'e
- (j) Kau ngaue fakafaito'o
- (k) Kau ngaue ki hono tokangaekina 'o e mata
- (l) Taha ngaue ki he to'o toto
- (m) Taha ngaue tokoni fai-fakamohe

Konga 2 Ngaahi faito'o kehe ange mei he Faito'o Fakafalemahaki

- (a) Taha faito'o ngaue'aki 'a e hui
- (b) Taha Fotofota
- (c) Taha ngaue ki he neave mo e uoua
- (d) Taha faito'o fakanatula

Konga 3 - Ngaahi Ngaue ki he Mo'ui 'a e Kakai

- (a) Kau 'Ofisa ki he Mo'ui Lelei Fakae'ataakai
- (b) Kau 'Ofisa Faka'ai'ai 'o e Mo'ui Lelei
- (c) Taha Ngaue Fakafale'i ki he Ma'u Me'atokoni
- (d) Kau Faiako 'o e Fuofua Tokoni
- (e) Kau 'Ofisa Ngaue ki he Mo'ui 'a e Kakai
- (f) 'Ofisa Fakakolo ki hono Tokangaekina 'o e Mo'ui Lelei 'a e Kau Faihia
- (g) Tokoni Mo'ui Lelei Fakakolo

Konga 4 – Mo'ui Lelei Fakafaito'o Fakae'atamai

- (a) Kau Ngaue Fakafale'i, Kau Saikolosia

- (b) Taha ngaue 'analaiso fakasaikolosia
- (c) Taha ngaue pule'i fakataimi 'a e 'atamai
- (d) Taha ngaue ki he 'analaiso 'ulungaanga
- (e) Taha le'o 'i he Va'a Faka'atamai
- (f) Taha Ngaue Tokoni 'i he Va'a Faka'atamai
- (g) 'Ofisa ki he Fakalelei 'Atamai
- (h) Taha ngaue fakafale'i ki he Faito'o Konatapu mo e 'Olokaholo
- (i) Taha ngaue tokoni ki he mo'ui lelei fakae'atamai

Konga 5 – Ngaahi Ngaue Saienisi 'o e Mo'ui

- (a) Kau 'Enisia Piometikolo
- (b) Kau Ngaue Taukei Fakapiometikolo
- (c) Taha ngaue ki he mata
- (d) Taha ngaue tokoni ki he taha ngaue ki he mata
- (e) Taha ngaue ki he fengaue'aki 'a e mata
- (f) Taha ngaohi kongakonga sino loi
- (g) Me'angaue ke tokoni ki he fe'alu'aki mo e Taha Ngaue ki hono sima'i 'o e ngaahi konga 'o e sino
- (h) Taha ngaue faka'uhila ki he feitu'u ngaue ki he nifo
- (i) Taha 'Enisia Pitenitolo
- (j) 'Ofisa Fufulu Me'angaue